

ارزیابی محور دفاع و امنیت سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی ایرانی از منظر پدافند غیرعامل

ابوذر گوهری مقدم

دانشیار روابط بین الملل دانشگاه امام صادق (علیه السلام). تهران. ایران.

gohari@isu.ac.ir

محمد اسلامی مجد

دانشجوی دکتری علوم سیاسی (سیاست‌گذاری عمومی) دانشگاه امام صادق (علیه السلام). تهران. ایران.

m.eslami.majd@gmail.com

چکیده

سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی ایرانی در محورهای متعدد دارای کاستی‌های گوناگونی است. مسئله‌ای که این پژوهش به آن می‌پردازد، کاستی‌ها و کمبودهای سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی ایرانی در محور امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل است (مسئله). اهمیت این مسئله در جایگاه بالای سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت به‌عنوان نقشه راه ۵۰ سال آینده جمهوری اسلامی ایران نهفته است (اهمیت). ضرورت پرداختن به این مسئله ناشی از کاستی‌های موجود در متن سند در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل و لزوم رفع این کاستی‌هاست (ضرورت). هدف این پژوهش برجسته کردن نقص‌های موجود در متن سند در حوزه امنیت و دفاع و ارائه راهکارهای اصلاحی جهت کمک به سیاست‌گذاری در این حوزه است (هدف). پدافند غیرعامل مهم‌ترین مفهوم این پژوهش است که تعریف مختاری از آن ارائه شده است (مبنای مفهومی). پرسش این پژوهش عبارت است از اینکه کاستی‌های سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل چیست؟ (پرسش اصلی). داده‌های این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای گردآوری و به صورت

• این مقاله با هماهنگی دبیرخانه دائمی کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی در نشریه مطالعات امنیت اقتصادی، شماره اول، پاییز ۱۳۹۹ منتشر شده است.

توصیفی تحلیلی ارزیابی شده است (روش). این پژوهش با توجه به لزوم بومی بودن الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از منظر منابع اسلامی و مبتنی بر علوم انسانی اسلامی انجام شده و در پایان به این نتیجه رسیده است که مقوله وجودی دفاع و امنیت در سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت بسیار کم‌بها بوده و نگاه به این حوزه از منظر پدافند غیرعامل اساساً مغفول واقع شده است (نتیجه‌گیری). در این مقاله با الهام از منابع اسلامی و بومی (قرآن، روایات، اندیشه امام رهبری) پیشنهادهایی برای پرکردن خلأها و رفع کاستی‌ها ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، پدافند غیرعامل، سند الگوی پایه، بازدارندگی، تاب‌آوری، پایداری ملی.

مقدمه

مأموریت مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، چنان‌که در حکم مقام معظم رهبری آمده است، «فراهم‌سازی مقدمات تدوین الگو و توسعه گفتمانی و تولید علم در این حوزه» تعیین شده است (مرکز الگوی اسلامی ایران پیشرفت، ۱۳۹۸ ج)؛ ازسوی دیگر، یکی از اهداف سه‌گانه مرکز، «طراحی و تدوین پیش‌نویس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت به‌عنوان سند بالادستی حاکم بر چشم‌اندازها، سیاست‌های کلی و برنامه‌های توسعه مبتنی بر مبانی اصیل اسلامی و منطبق بر مقتضیات و ویژگی‌های فرهنگی، اقلیمی و طبیعی ایران» ذکر شده است (مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۸ الف). با گذشت هشت سال از تأسیس مرکز و نزدیک به یک سال از فراخوان رهبر انقلاب اسلامی برای تکمیل و ارتقای الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت و باوجود نقاط قوت معدود، فعالیت‌های مرکز و سند مزبور از منظر حوزه امنیت و دفاع دارای کاستی‌هایی است که ارزیابی مجدد و رفع آن را بایسته می‌کند. بر این اساس، مسئله‌ای که انگیزه نگارش این مقاله است، نقایص و کاستی‌هایی است که در متن الگوی پایه در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل وجود دارد.

اهمیت این مسئله به جهت اهمیت سند موردبررسی است که به‌منزله نقشه راه پنجاه‌ساله جمهوری اسلامی ایران در بالاترین سطح اسناد راهبردی کشور قرار خواهد گرفت. ضرورتی که پرداختن به این مسئله را توجیه می‌کند، خلأ نگاه انتقادی به محتوای سند و غفلتی است که سند مزبور به حوزه وجودی امنیت و دفاع، به‌ویژه از منظر پدافند غیرعامل، لحاظ داشته است. پرسش

اصولی این مقاله عبارت است از اینکه نقایص سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل چیست؟ پرسش‌های فرعی مربوط به هر یک از پنج بخش (مبانی، آرمان‌ها، رسالت، افق و تدابیر) مقاله حاضر از گونه مقالات فرضیه‌آزما نیست.

مهم‌ترین مفهوم این مقاله پدافند غیرعامل است. روش گردآوری این مقاله کتابخانه‌ای است و با روش توصیفی تحلیلی به بررسی داده‌ها پرداخته شده است. این مقاله از چهار بخش اصلی تشکیل شده است؛ در بخش نخست مهم‌ترین مفهوم، یعنی پدافند غیرعامل، به مثابه مبنای مفهومی مقاله مورد تشریح واقع شده و تعریف مختاری از آن ارائه شده است. در بخش دوم نقدهای بنیادینی به تمامیت سند الگوی پایه ارائه شده است. در این بخش کاستی‌هایی که در سرتاسر سند به چشم می‌خورد و یا مشکلاتی ریشه‌ای که کل سند را خدشه‌دار کرده است، ارزیابی انتقادی شده‌اند.

در بخش سوم هر یک از پنج بخش سند به صورت مجزا و از منظر منابع اسلام و انقلاب (قرآن، روایات، اندیشه‌های امام و رهبری) نقد شده‌اند. توجه به مبانی و منابع مزبور به جهت بومی بودن منابع پیش‌گفته و لزوم اتکای سند الگوی پیشرفت بر علوم انسانی اسلامی است. در بخش چهارم پیشنهاد‌های اصلاحی ارائه شده است. متأسفانه علی‌رغم صرف منابع زمانی، مالی و انسانی در مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت برای تدوین سند و وجود اندیشکده‌ای تخصصی با عنوان اندیشکده دفاع و امنیت در ساختار مرکز (مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۸ ب) تولید خاصی در دو حوزه مهم امنیت و دفاع صورت نگرفته است و پیشینه خاصی در این حوزه موجود نیست.

۱. مبنای مفهومی

مهم‌ترین مفهومی که در این مقاله وجود دارد و نیاز به شرح و توضیح دارد، پدافند غیرعامل است. روشن است که مفاهیمی مانند سند الگوی پایه، امنیت و دفاع نیز دیگر مفاهیم سازنده این مقاله هستند، اما مشخص بودن مفهوم و مصداق این اصطلاحات توضیح آن‌ها را به حشو و تکرار منجر می‌کند؛ از سوی دیگر، مفهوم پدافند غیرعامل دارای ابعاد نظری است که بر این مقاله سایه افکنده و تشریح آن، به مثابه رویکردی که مقاله از منظر آن به سند الگوی پایه می‌نگرد، بایسته است.

مقصود از پدافند غیرعامل از نظر فرهنگستان زبان و ادب فارسی معادل عبارت انگلیسی «passive defense» و به معنای «اقداماتی منفعلانه برای کاهش خسارت یا ممانعت از خسارت ناشی از عملکرد خصمانه دشمن» است (فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۸). تعریف وزارت

دفاع ایالات متحده آمریکا از این مفهوم عبارت است از: «اقداماتی که برای کاهش احتمال و کمینه‌سازی تأثیرات تخریب ناشی از اقدام خصمانه بدون قصد در دست گرفتن ابتکار عمل و فعالیت، اتخاذ می‌شود» (DoD, 2019: p 165).

تعریف مختار از این مفهوم، که دارای ابعاد نظری است، همچنین بومی‌سازی شده و مطابق با نیاز کارفرماست، مطابق بند نخست از «سیاست‌های کلی نظام در امور پدافند غیرعامل» عبارت است از: «مجموعه اقدامات غیرمسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می‌شود» (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹).

براساس آنچه ارائه شد، سند الگوی پایه در لایه‌های دفاعی و امنیتی آن از منظر افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ملی و تسهیل مدیریت بحران مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرد.

۲. نقد و ارزیابی سند الگوی پایه در محور دفاع و امنیت

سند الگوی پایه که به‌عنوان چهارچوب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت ارائه شده است، به‌خودی‌خود و ورای نگاه از منظر حوزه‌ای تخصصی، دچار مشکلات بنیادین و کلی است که در جای‌جای سند وجود دارد و بر هر حوزه تخصصی سایه می‌افکند؛ از این رو، پیش از ورود به نقد سند از منظر تخصصی، اشاره به برخی از مشکلات بنیادین سند، که ارتباط بیشتری با حوزه تخصصی نیز دارد، بایسته است. افزون بر نقص بنیادین و عقب‌افتادگی پارادایمی و سیستمی که در سند موجود است و در ارزیابی «مرکز پژوهش‌های مجلس» به‌درستی به آن اشاره شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸)، پیش از ورود به متن سند می‌توان از اصولی سخن گفت که به‌صورت بنیادین، سند را با چالش مواجه می‌کند. در این بخش، ابتدا به چند مشکل بنیادین سند اشاره می‌شود و سپس به خلأها و کاستی‌های سند از نظر دفاع و امنیت در بخش‌های مختلف سند الگوی پایه، به‌صورت جزئی، اشاره می‌شود.

۱-۲. نقدهای بنیادین بر سند الگوی پایه

در این بخش، مهم‌ترین کاستی‌ها و غفلت‌های سند که به‌صورت ریشه‌ای بر کل سند سایه افکنده یا مربوط به فرامتن و پیرامتن سند است، ارائه شده است.

۱-۲. تدوین در زمان نابه‌جا

به نظر می‌رسد مهم‌ترین ایراد، در زمان آغاز این سند است. تأکید مقام معظم رهبری بر فراهم‌سازی مقدمات تدوین الگو بوده است؛ در حالی که مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت عملاً اکنون به تدوین الگو پرداخته است و در حالی که حتی تدوین الگو نیز به پایان نرسیده است، مشخص نیست آغاز سند بر چه اساسی، تلویحاً ۱۳۹۴ در نظر گرفته شده است؛ چه آنکه افق سند در مقدمه («نیم‌قرن») آینده بیان شده و در بخش افق نیز پایان افق سال ۱۴۴۴ عنوان شده است؛ یعنی هم‌اکنون که سند نهایی الگو هنوز تدوین نشده، چهار سال از اجرایی شدن آن گذشته است! این در حالی است که قاعدتاً بالادستی‌ترین سند تعیین‌کننده چشم‌انداز قبلی، سند چشم‌انداز بیست‌ساله بوده است که تاریخ آن در ۱۴۰۴ به پایان می‌رسد. بدیهی است که هرگونه سند بعدی باید پس از پایان سند قبلی آغاز شود و دلالت منطقی این اصل بدیهی آن است که سند بعدی با ارزیابی سند بالادستی قبلی و تمامی اسناد زیردستی پیوستی آن همراه با برآورد عملکرد، بازخوردگیری، بهره‌گیری از تجربیات طی دوره چشم‌انداز بیست‌ساله و حکم و اصلاح اشکالات و استفاده از نقاط مثبت تدوین شود. اصل بدیهی مزبور و دلالت منطقی پیش‌گفته در تدوین سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، نادیده انگاشته شده است.

این ایراد بنیادین، به‌طور مستقیم بر افق و تدابیر سند سایه می‌افکند. توضیح آنکه دستیابی یا عدم دستیابی به هدف چشم‌انداز بیست‌ساله در تبدیل شدن ایران به رتبه نخست منطقه در اهداف گوناگون، افق‌های سند پایه از جمله قرارگرفتن ایران در میان پنج کشور برتر دنیا در زمینه علم و دانش و چهار کشور برتر آسیا در زمینه پیشرفت و عدالت را تعدیل و واقعی می‌کند.

تعبیر دیگر آن است که اساساً آغاز حرکت در مسیر الگو مشخص نیست؛ در حالی که منطقی‌اً این الگو باید پس از پایان افق ترسیمی برای چشم‌انداز بیست‌ساله و پس از ارزیابی آن آغاز شود. تأثیر این اصل بدیهی در تمامی حوزه‌های موضوعی، ناهمخوانی و ابهام در اسناد کشور و حکمرانی اجرایی کشور قابل درک است. برای مثال در حوزه امنیتی و دفاعی، چنانچه ارزیابی از میزان توفیق در دستیابی به سند چشم‌انداز انجام نشده است، چگونه می‌توان افقی در این حوزه ترسیم کرد؟ یا در حالی که تا پایان سند چشم‌انداز براساس اهداف سند، جمهوری اسلامی ایران با فرض تحقق هدف در سطح جهان اسلام و منطقه الهام‌بخش است، قاعدتاً تدابیر دفاعی و امنیتی با اکنون، که جمهوری اسلامی ایران از نظر افکار عمومی در منطقه و جهان هنوز به هدف ترسیمی دست نیافته است، متفاوت خواهد بود.

ازسوی دیگر، در صورتی که هم‌اکنون تمامی بودجه‌ها، برنامه‌های توسعه‌ای و سیاست‌های کلی در قالب چشم‌انداز نگاشته شده است، آغاز یک الگوی بالادستی با افق زمانی طولانی‌تر، ضمن ایجاد ناسازگاری در اسناد بالادستی، باعث راهبری نامتوازن و ناسازگار خواهد شد. این مهم به مشکل دیگری نیز اشاره دارد؛ توضیح آنکه هم‌اکنون بسیاری از حوزه‌های کشور، از جمله حوزه دفاع و امنیت، براساس اسناد خود و اهداف ترسیم‌شده برای آن‌ها در مسیر گذار هستند؛ درحالی‌که تدابیر سند الگوی پایه، بدون توجه به اسناد زیردستی خود، در نقطه صفر ایستاده است و برای آینده نسخه تجویز می‌کند. مشکل مزبور لزوم اصلاح کامل سند را، به‌ویژه در دو بخش افق و تدابیر - به‌گونه‌ای که این دو بخش کاملاً تغییر یابند - گوشزد می‌کند.

۲-۱-۲. نگاه ایستا به جهان

درحالی‌که تحولات در دنیای امروز سرعتی سرسام‌آور به خود گرفته است، تا جایی که در برخی حوزه‌ها مانند فناوری اطلاعات و ارتباطات، سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری از تحولات و موضوعات عرصه عقب مانده است، سند الگوی پایه گویی ۵۰ سال آینده جهان را در وضعیتی ایستا و جمهوری اسلامی ایران را بازیگری تنها در این دنیای ایستا تصویر کرده است. این امر در حوزه پدافند غیرعامل و محور تخصصی دفاع و امنیت در این حوزه، که زیرمجموعه‌ای چون پدافند غیرعامل در حوزه سایبر و زیرساخت‌های فناوری ارتباطی و اطلاعاتی را دربر می‌گیرد، بسیار مشهود است.

۲-۱-۳. غفلت از تجربه زیست در دوره انقلاب اسلامی ایران

اشکال بنیادین دیگر سند آن است که عملاً به تجربه‌های خوب و بد حاصل‌شده طی انقلاب اسلامی در ایران، به‌عنوان زیست‌بوم سند، بی‌اعتناست. مهم‌ترین مصداق این امر، که دلالت‌های جدی برای دفاع و امنیت دارد، تجربه انقلاب اسلامی ایران و دفاع مقدس و تجربه و فرهنگ متعالی ایثار و شهادت است.

۲-۱-۴. غفلت از گام دوم انقلاب اسلامی ایران

در بخش قبل بیان شد که سند به «گذشته»ی انقلاب اسلامی ایران بی‌اعتناست. آنچه در این بخش قابل بیان است، این است که سند از حال انقلاب اسلامی و ورود آن به گام دوم مسیر تکامل و

رشد خود درکی ندارد. با توجه به آنکه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی در میانه فراخوان مقام معظم رهبری (دامت برکاته) برای تکمیل و اصلاح سند الگوی پایه صادر شده است؛ بنابراین، اصلاح سند الگوی پایه براساس منویات گام دوم ضرورتی انکارناپذیر برای ایجاد درکی صحیح از حال و آینده انقلاب اسلامی در سند است.

۲-۲. ارزیابی بخش‌های سند از نظر دفاع و امنیت

در این بخش تلاش می‌شود، با در نظر داشتن نقدهای بنیادین مزبور و با نگاهی کوتاه به بخش‌های پنج‌گانه سند الگوی پایه، ارزیابی مختصری از موارد ذکر شده در این سند با تأکید بر محور دفاع و امنیت بیان شود. نکته آنکه این بخش عمدتاً بر خلاها تأکید دارد و به میزان اندکی بر نقد محتوایی خواهد پرداخت. همچنین، علی‌رغم اهمیت بالای موضوع دفاع و امنیت محورهای مربوط به دفاع و امنیت در شاخه و حوزه‌های مختلف، به نحو شگفت‌آوری در سند الگوی پایه وزن متناسب با اهمیت این موضوع دیده نمی‌شود و کاملاً مغفول و مهجور مانده است؛ از سوی دیگر، علی‌رغم وجود اندیشکده‌ای تخصصی ویژه دفاع و امنیت ملی در مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و فعالیت هشت‌ساله این اندیشکده، در میان تولیدات گوناگون مرکز، که نقش پشتیبانی از سند و تولید گفتمان پیشرفت اسلامی ایرانی را دارد، محصول در خور و متناسب با هشت سال فعالیت دیده نمی‌شود. چه بسا کم‌کاری و تکراری‌کاری همین اندیشکده در حوزه تخصصی خود عامل مغفول ماندن حوزه حیاتی دفاع و امنیت در کلیت متن سند پایه شده است.

در مقدمه بیان شد که موضوع دفاع و امنیت در بخش‌های گوناگون سند نادیده انگاشته شده است، به گونه‌ای که در میان ۵۶ تدبیر، تنها یک تدبیر به موضوع دفاع و امنیت پرداخته که آن هم کلی‌گویی تکراری و بدون افزوده است. در زیر به کاستی‌ها و اشکالات بخش‌های پنج‌گانه سند پرداخته می‌شود. این کاستی‌ها در قالب چهارچوبی از مفاهیمی چون «نفی تنازع، قبول اختلاف، نفی سبیل، ارهاب، اعداد، بازدارندگی و اقتدار» مورد اشاره واقع شده است.

۲-۱. ارزیابی مبانی از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

بخش مبانی از جمله بخش‌های با اشکال کمتر نسبت به دیگر بخش‌هاست؛ اما باید گفت چنان‌که در مقدمه سند الگوی پایه آمده است، دو بخش مبانی و آرمان‌ها تضمین‌کننده وجه اسلامیت الگو هستند؛ با این حال، به نظر می‌رسد که از تمام ظرفیت‌های موجود در منابع و مبانی اسلامی جهت

استخراج مبانی استفاده نشده است. در این راستا، با تأکید بر محور دفاع و امنیت می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- عدم اشاره به امنیت به‌عنوان یکی از حقوق انسان در زیربخش مبانی انسان‌شناختی؛
- عدم اشاره به موضوع «تنازع» به‌عنوان یکی از عوامل انحطاط (فشل) جوامع به تصریح قرآن کریم در زیربخش مبانی جامعه‌شناختی؛
- نادیده‌انگاری اختلاف‌های هدفمند اجتماعی، از جمله اختلاف‌های زبانی، نژادی، شعبی و ثمره‌های مثبت آن‌ها در امکان هم‌افزایی و صرفاً تأکید بر «پاره‌ای تفاوت‌ها» میان جوامع؛
- عدم اشاره به زمینه‌های همگرایی و واگرایی جوامع که از قضا در بخش‌های بعدی و در محورهایی چون سیاست خارجی و امنیت و دفاع دلالت‌هایی دارد؛ برای مثال تأکید قرآن بر امکان وحدت جوامع بر کلمهٔ سواء توحید یا اقامة قسط.

۲-۲-۲. ارزیابی آرمان‌ها از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

این بخش که براساس مقدمهٔ سند الگوی پایه «ارزش‌های فرازمانی-فرا مکانی و جهت‌بخش پیشرفت» است، بسیار خلاصه و ساده برگزار شده است. در نگاه دیگری به جامعهٔ ایران در این بخش آرمانی، سه گروه هم‌نوعان، مسلمانان و دشمنان ذکر شده‌اند و وضعیت روابط جامعهٔ آرمانی نسبت به هر سه گروه به ترتیب عبارت است از مدارا، رحمت و اخوت و مقابلهٔ مقتدرانه که دیدگاهی بسیط و دچار ناسازگاری است. بسیط از آن جهت که مفهوم هم‌نوعان را که مفهومی موسع و دارای مصادیق متعدد و بدون بار است به‌کار برده است؛ درحالی‌که از منظر اسلامی می‌توان از دیگرانی چون موحدان، اهل کتاب، کفار حربی و غیرحربی نام برد که وضعیت روابط با آن‌ها در این وضعیت آرمانی ترسیم شده، لایشرط است. دچار ناسازگاری نیز از آن جهت که دو مفهوم هم‌نوع و دشمن عام و خاص مطلق هستند؛ اما در این متن درحالی‌که مدارا با هم‌نوعان به‌طور مطلق آمده است، در ادامه مقابلهٔ مقتدرانه با دشمن وارد شده است و مقصود از دشمن مشخص نیست. دلالت این امر در محورهای دفاعی و امنیتی را می‌توان در نادیده‌انگاری قاعدهٔ نفی سبیل مشاهده کرد؛ توضیح آنکه چون متن توضیحی دربارهٔ دیگری با عنوان «کفار» نمی‌دهد، از ارائهٔ نفی تسلط کفار بر مسلمین، به‌عنوان آرمانی امنیتی دفاعی نیز ناتوان است.

نقد دیگر این است که درحالی‌که وضعیت آرمانی در حالت کلی آن، بسیار حداکثری و در قالب «نبیل به خلافت الهی و حیات طیبه» تصویر شده است، در حالت تفصیلی دیدگاه‌ها حداقلی

شده است؛ برای مثال در نوع رابطه با دشمنان از مقابله مقتدرانه، به مثابه یک آرمان صحبت شده است؛ در حالی که در ادبیات قرآن وضعیتی آفندی تر تحت دو مفهوم اعداد به اندازه توان علیه دشمنان و ارباب (ترساندن) دشمنان ترسیم شده است.

۲-۲-۳. ارزیابی رسالت از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

در بخش رسالت، به علت کلی بودن آن، نمی توان نقدی از منظر دفاع و امنیت ایراد کرد؛ اما به طور کلی اشاره به «تمدن نوین اسلامی»، بدون تعریفی پیشینی و بیناذهنی به عنوان مقصد رسالت و حرکت، نقدی جدی به این بخش است.

۲-۲-۴. ارزیابی افق از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

در بخش افق، تصویر دفاع و امنیت در قالب وضعیت زیر آمده است: «ایران در ۱۴۴۴ قدرت کامل برای دفاع بازدارنده از عزت، حاکمیت ملی و استقلال، امنیت همه جانبه و تمامیت ارضی خویش را حفظ کرده است». این انگاره بیانگر غالب بودن رویکرد «عامل» به دفاع و امنیت است؛ به دیگر سخن، تصویری از افق جامعه ایران در ۱۴۴۴ در حوزه مقابله با تهدیدها و آسیب پذیری، پایداری ملی، قدرت ملی، انعطاف پذیری، تاب آوری، مقاومت در ابعاد مختلف آن از جمله اقتصادی ارائه نشده است.

۲-۲-۵. ارزیابی تدابیر از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

چنانچه در مقدمه اشاره شد، تنها تدبیری که به صورت مستقیم به امر دفاع و امنیت اشاره دارد بند ۵۳ است. با مسامحه می توان بند ۵۵ را نیز در زمره تدابیر دفاعی و امنیتی گنجانند. بر این اساس، نخستین نقد همین غفلت تعجب آمیز از امر دفاع و امنیت در بخش تدابیر است؛ گویی نویسندگان سند در بازه کنونی تا ۵۰ سال آینده مسئله چندان در بخش دفاع و امنیت ملاحظه نکرده اند و نیازی به تدبیر نمی دیده اند.

از سوی دیگر، دو تدبیر مزبور هم کلی و تکراری هستند و اساساً تدبیر نیستند، بلکه هدف هستند و به چالش یا مسئله و چگونگی حل آن اشاره ندارند. از آن جهت تکراری و بی ارزش است که بر مواردی تأکید دارند که همواره و از سوی همگان مورد پذیرش و حتی در حال اجراست؛ به عبارت بهتر، «تقویت بنیه دفاعی بازدارنده» تاکنون مورد توجه نبوده و نیازمند نسخه نویسی در

قالب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است تا به آن اقدام شود؟ از طرف دیگر باز هم رویکرد عامل بر این بخش غالب است.

۳. مبانی پیشنهاد‌های اصلاحی در محور دفاع و امنیت

در این بخش با توجه به نقدهای ارائه‌شده در بخش قبل، با ارائه بحث‌هایی مبتنی بر نوشتگان موجود، پیشنهادهایی برای ارتقای بخش‌های مختلف سند در محور دفاع و امنیت ارائه می‌شود. در ارزیابی از نوشتگان و در مرحله گردآوری منابع، ابتدا به مجموعه منابع تولیدی مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت رجوع شد. آنچه در میان مجموعه کتب، نشست‌های اندیشه‌ورزی، تک‌نگاشت‌ها و گفت‌وگوهای راهبردی مشهود است، فقر جدی در زمینه دفاع و امنیت است. در میان نشست‌های اندیشه‌ورزی، هیچ نشستی مستقیماً به موضوع دفاع و امنیت نپرداخته است و تنها با مسامحه می‌توان نشست ۱۳۹۶/۵/۲ با موضوع «نظریه پردازی راهبردی در عصر آشوب ژئوپلیتیک» را با امنیت و دفاع مرتبط دانست.

در میان کتب مرکز، علی‌رغم فروست‌هایی با عنوان «نگاشت‌ها و نگرش‌هایی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» که مجموعه کتب تولیدی مرکز است و به ارتباط حوزه‌های مختلف از جمله خانواده، اقتصاد، عدالت، دین، آزادی و آمایش با پیشرفت پرداخته است، هیچ کتابی در این مجموعه کتب، نسبت میان امنیت و پیشرفت را مورد واکاوی قرار نداده است؛ از سوی دیگر، فحوص در این مجموعه کتب نشان می‌دهد که هیچ کتابی نزدیک به موضوع امنیت و دفاع نیز وجود ندارد. این در حالی است که برخی از این فروست‌ها از نظر مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت در حوزه موضوعی «امور سیاسی، دفاعی و امنیتی» دسته‌بندی شده‌اند.

این فقر و نبود محتوای مستقیم در حوزه دفاع و امنیت در میان سایر تولیدهای مرکز، از جمله تک‌نگاشت‌ها، گزارش‌های علمی و آثار علمی اندیشکده‌ها، محرز است و تنها با مسامحه بسیار زیاد می‌توان نوشتگان معدودی را در این رابطه یافت. این وضعیت حتی در نشست‌های با عنوان «گفت‌وگوهای راهبردی» نیز مشهود است که در میان این نشست‌ها حتی نمی‌توان یک کارگزار متولی سیاست‌گذاری در عرصه دفاع و امنیت و یا موضوعی مستقیماً دفاعی و امنیتی یافت. تنها نشست راهبردی ۱۳۹۶/۴/۱۰ با موضوع «تأثیر موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در آمایش سرزمین» دارای دلالت‌هایی در حوزه دفاع است؛ هرچند اصل بحث اقتصادی بوده است. در دست نبودن منابع در حوزه دفاع و امنیت از سوی مرکز یا ناشی از نبود چنین منابعی و یا عدم انتشار آن‌هاست

که هر دو به معنی عدم اولویت بخشی به موضوع است که در بهای بسیار اندک به موضوع دفاع و امنیت در خود سند مشهود است؛ با این حال، حتی در صورت وجود منابع نیز احتمالاً کمک چندانی در جهت ارتقای سند حاصل نمی‌شد؛ چه آنکه منابع موجود در حوزه‌های دیگر نیز عمدتاً بحث‌های نظری، مفهوم‌شناختی و مبانی‌پژوهانه است و خلأ مسئله‌شناسی و ارائه راهکار در آن‌ها قابل مشاهده است.

نبود منابع در حوزه دفاع و امنیت در میان آثار مرکز باعث می‌شود که در این نوشتار از منابعی غیر از منابع مرکز استفاده شود. با عنایت به این مسئله، در ادامه با توجه به ارزیابی و نقدهای بخش قبلی، به بحث از چهارچوب‌ها و استنادهای علمی جهت ارائه پیشنهادی اصلاحی پرداخته می‌شود. در این راستا، بحث علمی ذیل بخش‌های پنج‌گانه جهت ارائه پیشنهاد اصلاحی مدنظر است.

۱-۳. اصلاح مبانی از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

چنان‌که در بخش قبل آمد، چهار نقد به بخش مبانی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از منظر محور دفاع و امنیت ارائه شد که در ادامه، ضمن بحث از جایگزین، استنادهای علمی برای اصلاح نیز ارائه می‌شود.

الف- اشاره به امنیت به عنوان یکی از حقوق انسان در مبانی انسان‌شناختی سند الگو: حقوق اعلام‌شده برای انسان در بخش مبانی انسان‌شناختی سند در قالب موارد زیر آمده است. «انسان دارای حقوقی از جمله حق حیات معقول، آگاهی، زیست معنوی و اخلاقی، دین‌داری، آزادی توأم با مسئولیت، تعیین سرنوشت و برخورداری از دادرسی عادلانه است».

در ادبیات حقوقی حقوق بشر در دوران مدرن، موضوعی با عنوان «امنیت شخصی»^۱ مورد توجه قرار گرفته است که به نوعی سپر و حصن تمامی حقوق فردی دیگر است. این موضوع در اصل مربوط به حوزه حقوقی و قضایی است، اما به عنوان یک حق در امنیت حقوقی و قضایی شناخته می‌شود و دارای دلالت در حوزه امنیت است؛ بنابراین، صحبت از آن از منظر محور دفاع و امنیت موجه است. این حق در اسلام نیز با دلالت‌ها و مبانی خاص خود مورد توجه قرار گرفته است (گرگی و همکاران، ۱۳۷۹: صص ۳۵-۶۸). افزون بر این، در قانون اساسی جمهوری اسلامی

1. Personal security

ایران بر حق امنیت فردی نیز توجه شده است (علیزاده و کاویانی، ۱۳۹۰: ص ۲۷۰)؛ از این رو، لازم است در خصوص گنجاندن آن در متن سند تصمیم‌گیری شود. در این راستا می‌توان در کنار حقوق اعلام‌شده در متن ذکر شده «امنیت فردی» را نیز اضافه کرد.

ب- اشاره به موضوع «تنازع» به‌عنوان یکی از علل انحطاط: در بخش مبانی جامعه‌شناختی سند، به موضوع عوامل انحطاط جامعه در قالب برشمردن «شماری از سنت‌های الهی حاکم بر جوامع و تاریخ» پرداخته شده است. علاوه بر آنکه ذکر مبانی در قالب یک سند حاکمیتی به‌صورت ذکر مثال یا برشمردن تعدادی از مسائل، شایسته نیست، از برخی مواردی که به‌صراحت در قرآن کریم آمده، پرهیز شده است. یکی از مهم‌ترین مبانی جامعه‌شناختی که دارای دلالت امنیتی است موضوع عوامل انحطاط و شکست جوامع است. قرآن کریم در این باره به‌صراحت از موضوع «تنازع» صحبت کرده است. این صراحت در آیه ۴۶ سوره انفال به‌خوبی مشخص است: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»؛ «و فرمانبری کنید خدا و فرستاده‌اش را و نزاع نکنید که سست شوید و در نتیجه نیروی‌تان تحلیل رود و خویشتن‌داری کنید که خدا با خویشتن‌داران است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این همنشینی «تنازع» و «فشل» در آیه ۱۵۲ سوره آل عمران نیز تکرار شده است: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يَرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يَرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ»؛ «و به حقیقت، راستی و صدق وعده خدا را (که شما را بر دشمنان غالب می‌گرداند) آنگاه دریافتید که غلبه کردید و به فرمان خدا کافران را به خاک هلاکت افکندید و همیشه بر دشمن غالب بودید تا وقتی که در کار جنگ احد سستی کرده و اختلاف انگیزید (برخی در سنگری که پیغمبر دستور داد ایستادید و گروهی از پیغمبر رفتید) و نافرمانی حکم پیغمبر نمودید؛ پس از آنکه هر چه آرزوی شما بود (از فتح و غلبه بر کفار و غنیمت بردن) به آن رسیدید، منتها برخی برای دنیا و برخی برای آخرت می‌کوشیدید و سپس این عمل شما را از پیشرفت و غلبه بازداشت تا شما را بیازماید و خدا از تقصیر شما (که نافرمانی از پیغمبر خود کردید) درگذشت که خدا را با اهل ایمان عنایت و رحمت است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

در این آیه اساساً شکست به تنازع ارجاع داده شده است و بر این دلالت دارد که «فشل» نتیجه «تنازع» است؛ از سوی دیگر، بحث در این آیات کاملاً معطوف به اجتماع است و به موضوعی جامعه‌شناختی اشاره دارد که همانا تنازع در جامعه و انحطاط آن جامعه است. به دیگر معنی

«تنازع» امری ضدامنیتی است که باعث شکست جامعه می‌شود؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود ضمن پرداختی دقیق‌تر و کامل‌تر به عوامل تعالی و انحطاط جامعه، این عبارت نیز پس از «ترک امر به معروف و نهی از منکر» اضافه شود: «شکست خوردن جامعه بر اثر تنازع».

ج- ایجاد نگاه حداکثری و مثبت به تفاوت‌ها و توجه به اختلاف‌های ذاتی و مفید میان جوامع: نگاه نویسندگان سند به تفاوت‌ها میان جوامع حداقلی است؛ این امر در عدم اشاره به تفاوت‌ها و موضع‌مبنایی در این خصوص و همچنین، جمله زیر در سند پیداست:

«جوامع با وجود پاره‌ای تفاوت‌ها، تحت تأثیر سنن الهی و قوانین تکوینی مشترک و فراگیر هستند». این درحالی است که قرآن کریم به صراحت به تفاوت‌هایی هدفمند و مخلوق در میان انسان‌ها پرداخته است. این موضوع در قرآن کریم با عنوان «اختلاف» در زبان و نژاد مورد توجه قرار گرفته است و به عنوان «آیه» نشانه‌ای از پروردگار ذکر شده است؛ از جمله در آیه ۲۲ از سوره روم که می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ الْاِخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَ اَلْوَانِكُمْ اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَاٰیٰتٍ لِّلْعٰلَمِیْنَ»: «و یکی از آیات او خلقت آسمان‌ها و زمین و اختلاف زبان‌های شما و رنگ‌هایتان است که در این‌ها آیاتی است برای دانایان» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

علاوه بر توجه و تأکید قرآن کریم به تفاوت‌های تکوینی در اجتماع، قرآن به این تفاوت‌ها نگاه مثبت داشته است و با تأکید بر علت جعل تفاوت‌های جنسیتی و ملیتی (شعوب و قبایل) به بهره‌گیری از این تفاوت‌ها جهت افزایش شناخت دعوت کرده است: «یا أَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَّ اُنْثٰی وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَّ قَبٰیِلَ لِتَعَارَفُوْا اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلِیْمٌ حَبِیْرٌ» (حجرات: ۱۳): «هان، ای مردم ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و شما را تیره‌هایی بزرگ و تیره‌هایی کوچک قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید، نه اینکه به یکدیگر فخر کنید و فخر و کرامت نزد خدا تنها به تقوی است و گرامی‌ترین شما با تقوی‌ترین شماست که خدا دانای با خبر است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این دعوت به «تعارف» از آن روی دارای دلالت‌های امنیتی است که زمینه‌های کاهش تنازعات را ایجاد می‌کند و با نگاهی عمیق‌تر، زمینه‌هایی را برای افزایش مدارا بنیاد می‌نهد (پاکتچی، ۱۳۹۷).

از سوی دیگر، قرآن کریم از دستاویز قراردادن اختلاف‌های طبیعی برای خودبرترانگاری و تحقیر دیگری در مقیاس اجتماعی نهی کرده است؛ به عبارت دیگر، در تکمیل تجویز تعارف از سوی قرآن کریم، از برخی خطاهای اخلاقی و معرفتی در برابر اقوام و جوامع که در نقطه مقابل «تعارف»

هستند، نهی شده است؛ از جمله این ناهنجاری‌های اخلاقی می‌توان به تمسخر (اجتماعی) اشاره کرد که در قرآن کریم درباره تمسخرکردن قومی توسط قومی دیگر آمده و بیان شده است که چه بسا قوم مورد تمسخر از قوم مسخره‌کننده بهتر باشند و بر عدم تحقیر اقوام دیگر با برچسب‌زنی و لقب‌دادن سفارش شده است: «یا ایها الذین آمنوا لا یسخرن قوم من قوم عسی ان یكونوا خیراً منهم ولا نساء من نساء عسی ان ینسن خیراً منهن ولا تلمزوا انفسکم ولا تتابزوا باللقاب بئس الاسم الفسوق بعد الایمان و من لم یتب فأولیک هم الظالمون» (حجرات: ۱۱): «ای کسانی که ایمان آورده‌اید هیچ قومی حق ندارد قومی دیگر را مسخره کند؛ چه بسا آنان از ایشان بهتر باشند، هیچ‌یک از زنان حق ندارند زانی دیگر را مسخره کنند، چون ممکن است آنان از ایشان بهتر باشند و هرگز عیب‌های خود را بر ملا نکنید (که اگر عیب یکی از خودتان را بر ملا کنید؛ در واقع عیب خود را بر ملا کرده‌اید) و لقب بد بر یکدیگر منهدم که این بد رقم یادآوری از یکدیگر است که بعد از ایمان باز هم یکدیگر را به فسوق یاد کنید و هرکس توبه نکند همه آنان از ستمکاران اند» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

از خطاهای معرفتی اجتماعی نیز می‌توان از ظن‌داشتن، تجسس و غیبت نام برد که در آیه ۱۲ از سوره حجرات به آن تأکید شده است: «یا ایها الذین آمنوا اجتنبوا کثیراً من الظن ان بعض الظن اثم و لا تجسسوا و لا یعتب بعضکم بعضاً ایحب احدکم ان یأکل لحم اخیه میتاً فکرتهموه و اتقوا الله ان الله توأب رحیم»: «هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری گمان‌ها اجتناب کنید که بعضی از گمان‌ها گناه است و از عیوب مردم تجسس نکنید و دنبال یکدیگر غیبت نکنید، آیا یکی از شما هست که دوست بدارد گوشت برادر مرده خود را بخورد؟ قطعاً از چنین کاری کراهت دارید و از خدا پروا کنید که خدا توبه‌پذیر مهربان است».

براساس آنچه بیان شد، پیشنهاد می‌شود بخش زیر در مبانی جامعه‌شناختی اضافه شود: «تفاوت‌های جنسیتی، نژادی، زبانی و قومی از نشانه‌های الهی است و زمینه‌هایی را برای شناخت بیشتر فراهم می‌کند. این تفاوت‌ها معیار برتر یا پست‌تر بودن و دستاویزی برای تفاخر خود یا تحقیر دیگری نیستند و تنها آیاتی الهی و زمینه‌هایی برای همزیستی و هم‌افزایی هستند».

د- اشاره به زمینه‌های اصلی همگرایی و واگرایی جوامع: سند در بخش مبانی جامعه‌شناختی، از ذکر زمینه‌های اصلی واگرایی و همگرایی درون و در بین جوامع بازمانده است. این موضوع دارای دلالت‌هایی مهم در حوزه امنیت و همچنین سیاست خارجی است که در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که می‌توان از محورهایی چون «توحید»، «امر به قسط» و «اسلام به

معنای اعم آن» و غیره برای همبستگی یا افتراق بهره گرفت. از جمله آیاتی که به این مسئله اشاره دارد می‌توان به آیه ۶۴ از سوره آل عمران اشاره کرد که بر زمینه اشتراکی توحید و پرهیز از شرک دلالت دارد: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً أَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ»: «بگو ای اهل کتاب بیایید به سوی کلمه‌ای که تمسک به آن بر ما و شما لازم است و آن این است که جز خدا را نپرستیم و چیزی را شریک او نگیریم و یکدیگر را به جای خدای خود به ربوبیت نگیریم؛ اگر نپذیرفتند بگویند شاهد باشید که ما مسلمانیم» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این بحث خود نیازمند اندیشه و واکاوی موضوع جهت فهرست کردن محورهای اشتراک و افتراق است و تنها در اینجا می‌توان به این پیشنهاد بسنده کرد که در مبانی جامعه‌شناختی، محورهای همگرایی و واگرایی جوامع مورد توجه قرار گیرد.

۲-۳. اصلاح آرمان‌ها از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

دو نقد از منظر دفاع و امنیت به بخش آرمان‌های سند الگوی پایه ارائه شد که در ادامه به چهارچوب علمی آن پرداخته شده و پیشنهادهایی در راستای اصلاح آن‌ها ارائه شده است.

الف- توسعه و تدقیق رویکرد نسبت به «دیگری»: همان‌طور که اشاره شد، گروه‌های مختلف انسان‌ها در سند در قالب سه دسته هم‌نوعان، مسلمانان و دشمنان آمده‌اند که علاوه بر آنکه همخوانی کاملی با هم ندارند، به گونه‌ای که مفهوم مسلمان دارای جهت‌گیری دینی است، هم‌نوع و دشمن لزوماً دارای بار دینی نیست؛ از سوی دیگر، مسلمانان و دشمنان با هم‌نوعان رابطه عموم و خصوص مطلق دارند، در حالی که برای هر کدام حکمی بدون ارتباط با دیگری صادر شده است. همچنین، مفهوم هم‌نوع بسیار کلی و از منظر دینی دارای مصادیق با احکام متفاوت است و در سند درباره همه هم‌نوعان حکم مدارا صادر شده است. این در حالی است که در ادبیات فقه اسلامی هم‌نوع به گروه‌های مختلفی تقسیم شده و احکام متفاوتی از هم‌افزایی، مدارا و هم‌زیستی تا قتال با آن‌ها ذکر شده است.^۱ حل این اشکال نیازمند دستیابی به تعاریف و دسته‌بندی‌های اجماعی و متناسب با واقعیت‌های موضوعی روز است. این تعاریف و دسته‌بندی دارای دلالت جدی در حوزه

۱. درباره تعریف و دسته‌بندی کفار و احکام تعامل با آن‌ها می‌توان به منبع عربی احکام العلاقات مع الکفار (الدلام، ۲۰۰۹) رجوع کرد.

امنیت و دفاع است و اساساً به نوع روابط دوستانه یا خصمانه، تعریف دوست و دشمن و آمادگی و تجهیز دفاعی جهت می‌دهد و آن را راهبری می‌کند.

علاوه بر نقد و پیشنهاد کلی و زمان‌بر مزبور، واضح است که چون سند در بخش آرمان‌ها تصویری از رابطه با کفار به‌دست نداده است، از یکی از قواعد اصلی و آرمانی اسلامی در حوزه امنیت ملی یعنی قاعده نفی سبیل غفلت کرده است. براساس آیه ۱۴۱ سوره نساء، هرگونه تسلط کفار بر مسلمین در هر زمینه‌ای، از جمله مسائل دفاعی و امنیتی، ممنوع است (رحمانی، ۱۳۸۲: ص ۲)؛ چه اینکه خود این قاعده را می‌توان قاعده‌ای امنیتی در نظر گرفت. از این رو، پیشنهاد می‌شود که مشخصاً «نفی سبیل کفار» نیز به‌عنوان یک آرمان در بخش آرمان‌ها اضافه شود.

ب- آرمان‌گرایی حداکثری در کلیات و جزئیات: چنان‌که اشاره شد، هنگام صحبت کلی از آرمان در بخش آرمان‌ها، وضعیت «نیل به خلافت الهی و حیات طیبه» عنوان شده است که آرمان بسیار حداکثری است، اما هنگام شمردن آرمان‌ها، نگاهی حداقلی روا داشته شده است.

آنچه از منظر دفاع و امنیت مهم است، «مقابله مقتدرانه با دشمنان» است. براساس قرآن کریم، که یکی از منابع اصلی بخش آرمان‌هاست، تعامل با کفار صرفاً حالت تقابل و واکنشی ندارد و بسیار تهاجمی ترسیم شده است. آیه ۶۰ سوره انفال به خوبی چنین تصویر آفندی را می‌نمایاند: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُّوا لِلَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلَمُونَ»: «و آماده کنید برای (کارزار با) ایشان هر چه را می‌توانید از نیرو و از اسبان بسته‌شده که بترسانید با آن دشمن خدا و دشمن خود را و دیگران را از غیر ایشان که شما آنان را نمی‌شناسید و خدا می‌شناسد و آنچه در راه خدا خرج کنید به شما پرداخت می‌شود و به شما ظلم نخواهد شد» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این آیه هم بر آمادگی و خودکفایی تا سر حدّ توان در قبال دشمنان تأکید دارد و هم بر نوعی تهاجم به اذهان و انگیزه‌های دشمن که در مفهوم «ارهاب» متجلی است. براساس آنچه آمد، توصیه آن است که عبارت «مقابله مقتدرانه با دشمنان» به «آمادگی و تجهیز کامل برای هراساندن دشمنان و بازداشتن آن‌ها از دشمنی» تغییر یابد.

۳-۳. اصلاح رسالت از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

اشکال اصلی این بخش عدم تعریف پیشینی و اجماعی درباره «تمدن نوین اسلامی» است،

به گونه‌ای که حتی در اسناد تولیدی مرکز نیز بحثی از آن وجود ندارد؛ از این رو، توصیه می‌شود که بخش رسالت به کلی بازنگری و مقصود روشن‌تر شود.

۳-۴. اصلاح افق از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

مهم‌ترین ایراد در این بخش به غلبه رویکرد «عامل» به دفاع و غفلت از پدافند غیرعامل بازمی‌گردد؛ این درحالی است که به تعبیر درست مقام معظم رهبری، پدافند غیرعامل یک اصل همیشگی و مداوم است (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۹)؛ بنابراین در ۵۰ سال آینده نیز این موارد بخش مهمی از وضعیت را تصویر می‌کنند.

چنان که در اصول، اهداف و مبانی پدافند غیرعامل، از جمله بند نخست از سیاست‌های کلی نظام در امور «پدافند غیرعامل» بیان شده است، مواردی چون بازدارندگی، آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، پایداری ملی و مدیریت بحران در مقابل تهدید دشمنان باید مورد توجه باشد (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹).

این موارد از مفاهیم بنیادین پدافند غیرعامل هستند که در میان اسناد کشور به رسمیت شناخته شده‌اند و با توجه به اصل مداوم بودن پدافند غیرعامل باید در افق الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت انتظار داشت که به آن‌ها دست یافته باشیم.

بر این اساس، پیشنهاد می‌شود که عبارت زیر جایگزین عبارت «قدرت کامل برای دفاع بازدارنده از عزت، حاکمیت ملی و استقلال، امنیت همه‌جانبه و تمامیت ارضی خویش را حفظ کرده» شود:

«دارای قدرت بازدارنده، آسیب‌ناپذیری کامل سطح مراکز حیاتی و حساس و بیشترین سطح آسیب‌ناپذیری در سطح مراکز مهم، توانمند بر تداوم فعالیت‌های ضروری، دارای پایداری ملی، مدیریت کارآمد بحران‌های ناشی از تهدیدها و اقدام‌های دشمنان است. اقتصاد ایران دارای مقاومت و تاب‌آوری است. افکار عمومی و نخبگانی در مقابل تهدیدهای دشمن دارای هوشیاری است و پیکره کشور، جامعه و دستگاه‌های اجرایی کشور از اثرپذیری در برابر تهدید مصون هستند. جمهوری اسلامی ایران قدرت کامل برای دفاع از حاکمیت ملی، استقلال، امنیت همه‌جانبه و تمامیت ارضی خود را داراست و به سطحی از بازدارندگی و مصونیت دست یافته است که امکان پیشگیری از تهدید و اثرناپذیری از تهدید را دارد. جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۴۴ دارای تاب‌آوری بالا و انعطاف‌پذیری در حد انطباق با شرایط محیطی گوناگون است، ضمن شناسایی

پیش‌دستانه تهدیدها، نظام تهدیدشناسی خود را مطابق با تحولات فناوری و ظهور تهدیدهای نوین روزآمد کرده است و به مدیریت آن‌ها می‌پردازد».

۳-۵. اصلاح تدابیر از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

بخش تدابیر، عملاً به موضوع دفاع و امنیت بی‌توجه است؛ از این رو، توصیه آن است که میزان تدابیر سند افزایش یابد و بخشی از تدابیر به حوزه امنیتی و دفاعی اختصاص یابد. هدف از این پیشنهادها، دستیابی به سامان پدافندی غیرعامل دائمی، هوشمند، خوداتکا، مبتنی بر دانش بومی و مردمی است. از جمله پیشنهادها در این راستا و مبانی آن‌ها عبارت‌اند از تغییر و جایگزینی تدبیر پنجاه‌وسوم یعنی «پیشگیری از شکل‌گیری تهدید علیه جمهوری اسلامی ایران، گسترش بسیج مردمی و تقویت بنیه دفاعی بازدارنده» و اضافه کردن موارد زیر:

الف- تهدیدشناسی پویا و پیش‌دستانه: می‌توان گفت که اساساً مهم‌ترین مفهوم اساسی در پدافند غیرعامل تهدید است. مقصود از تهدید، چنان‌که در منابع مربوط به پدافند آمده، عبارت است از: «خطر بالقوه‌ای که هنوز محقق نشده و صرفاً در حد یک ایده است؛ به عبارت دیگر، تهدید مفهومی کاملاً انتزاعی است که تعیین زمان و چگونگی مورد تهدید واقع شدن به سادگی امکان‌پذیر نیست» (اسکندری، ۱۳۹۰: ص ۱۲).

ب- بالقوه بودن تهدید نیازمندی به تشخیص پیش از بالفعل شدن آن را برجسته می‌کند. چنان‌که امر مولوی ولی‌فقیه نیز در این خصوص وجود دارد، آن‌گونه که امام خمینی (رحمة الله علیه) در اهمیت پیش‌دستی در شناخت تهدیدات می‌فرماید: «ما مکلفیم علاوه بر اینکه وضع فعلی را حفظ کنیم، نگهبان آینده نظام و اسلام باشیم، ما باید پایه‌گذار خوب آینده باشیم» (امام خمینی، ۱۳۷۰: ص ۴۲).

افزون بر این، فرماندهی معظم کل قوا، امام خامنه‌ای (دامت برکاته)، نیز بر این امر تأکید دارند، چنان‌که می‌فرمایند: «باید هوشمندانه نقشه دشمن را حدس زد و تشخیص داد و جلوتر از دشمن عمل کرد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۱/۱).

از سوی دیگر، تهدیدها پویا و به تعبیر مقام معظم رهبری، «نوشونده» هستند (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۸/۶). این نوشوندگی تهدید، پویایی و به‌روزرسانی دائمی تهدیدشناسی را بایسته می‌کند؛ از این رو، می‌توان تدبیر زیر را پیشنهاد کرد:

«ایجاد سامانه فراگیر و پویای تعریف و پایش تهدیدهای محیطی و موضوعی».

ب- شناخت و مدیریت علمی تهدید: امروزه تهدیدها در سطح امنیت ملی، در پیچیدگی بالا و روزافزونی قرار دارند و به سادگی نمی‌توان آن‌ها را تشخیص داد و مهار کرد. این امر لزوم بهره‌گیری از بالاترین سطح علم و فناوری جهت شناسایی، پیش و مقابله با تهدیدها را گوشزد می‌کند؛ از این رو، نگاه علمی به مقوله دفاع یک ضرورت است (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۱۱). بر این اساس، می‌توان تدبیر زیر را برای ارتقای نگاه علمی به پدافند غیرعامل پیشنهاد کرد:

«ایجاد رشته‌ها و مراکز علمی برای شناسایی تهدیدها و ریسک‌ها در سطح امنیت ملی».

ج- لزوم برنامه، ساختار و کارگزار برای مقابله با تهدید: تهدیدهای نوشونده و پویا نیازمند وجود ظرفیت‌های ساختاری و همچنین، کارگزاران متناسب جهت مقابله با آن‌هاست؛ برای مثال در بازه کنونی که تهدیدهای پرتوی، زیستی، شیمیایی و سایبری در اولویت پدافند شدن هستند (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۴۲) و براساس راهبردهای پدافند غیرعامل، باید با آن‌ها مقابله شود و در هر دوره‌ای، با توجه به تحولات فناوری و شرایط زمانه، تهدیدهای آن دوره باید متناسب با برنامه ازسوی نهادها و کارگزارانی مدیریت شوند. بر این اساس تدبیر زیر ارائه می‌شود: «نگارش راهبردها، تعیین شرح وظایف و تغییرات نهادی جهت مقابله با تهدیدهای نوین در هر بازه زمانی طی دوره زمانی الگو براساس تعریف سازمان پدافند غیرعامل و تأیید ستاد کل نیروهای مسلح».

د- مقابله سطح به سطح با نفوذ و اثرگذاری تهدید: با توجه به آنکه تهدیدها دارای عمق اثرگذاری و به دنبال نفوذ در عمق کشور هستند، تهدید نفوذیابنده به دنبال تأثیر و نفوذ در عمق است و بر همین اساس مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) یکی از کارکردها و مأموریت‌های دفاع و امنیت در برابر کشور را مقابله با نفوذ تهدید برمی‌شمارند: «در مقابل شیوه‌های پیچیده تهاجم دشمنان، پدافند غیرعامل نیز باید کاملاً هوشیار و جدی باشد و به صورت علمی، دقیق، به‌روز و همه‌جانبه، عمل و با هرگونه نفوذ مقابله کند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۸/۶).

افزون بر این، براساس چشم‌انداز پدافند غیرعامل کشور، لازم است که این پدافند به صورت لایه‌به‌لایه طراحی شود (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۳۳)؛ از این رو، تدبیر زیر با درنظر داشتن اصل نوشوندگی تهدیدها و لزوم پویایی تهدیدشناسی و پویایی مقابله با تهدید و جلوگیری سطح به سطح مقابله با نفوذ و اثرگذاری تهدید ارائه می‌شود:

«تعریف سامانه دفاع لایه‌به‌لایه نسبت به تهدیدهای شناسایی شده، با حفظ محرمانگی توسط ستاد کل نیروهای مسلح و به‌روزرسانی آن‌ها».

۳۶) م- اشراف اطلاعاتی دائمی و پویا: هفتمین هدف از اهداف کلان پدافند غیرعامل در افق سند چشم‌انداز پدافند غیرعامل کشور عبارت است از: «دستیابی، استقرار و اجرای نظام اشراف جامع اطلاعاتی بر تهدیدها علیه کشور در حوزه پدافند غیرعامل» (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۳۶).

بر این اساس، نیازمندی به یک سامانه جامع و ملی برای تجمیع، طبقه‌بندی و ترکیب و همگرایی اطلاعات مربوط به تهدیدهای برجسته است و الزاماً کشور باید در افق الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت به آن دست یافته باشد؛ از این رو، تدبیر زیر ارائه می‌شود:

«تجمیع و یکپارچه‌سازی اطلاعات تهدید از منابع مختلف در قالب سامانه کنترل و فرماندهی ملی و به‌روزرسانی دائم آن همراه با تعریف طبقه‌بندی و سطوح دسترسی در سطح دستگاه‌ها و کارگزاران لشکری و کشوری».

و- شاخص‌سازی برای اندازه‌گیری دقیق پیشرفت در مؤلفه‌های دفاعی و امنیتی غیرعامل: پدافند غیرعامل مبتنی بر «افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی» است (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹). به‌صورت منطقی، دستیابی به این اهداف مستلزم ارزیابی وضعیت پیشرفت است. هرگونه ارزیابی از پیشرفت نیز نیازمند وجود سنجه‌هایی برای سنجش است؛ از این رو، توصیه منطقی آن است که سنجه‌هایی برای ارزیابی پیشرفت در مسیر ارتقای قدرت ملی، کاهش آسیب‌پذیری، اندازه‌گیری بازدارندگی و تاب‌آوری ملی به‌صورت همگرا و با توجه به میزان پیشرفت رقبا (شاخص‌های مقایسه‌ای) طراحی و اجرا شود؛ در این راستا تدبیر زیر ارائه می‌شود:

«تعریف شاخص‌هایی همگرا و پویا برای اندازه‌گیری قدرت ملی، آسیب‌پذیری ملی، تاب‌آوری ملی و بازدارندگی با توجه به توانمندی‌های رقبا و دشمنان و تحول تهدیدها و به‌روزرسانی آن‌ها».

ز- بسیج پدافند غیرعامل: یکی از اهداف کلان در افق چشم‌انداز پدافندی کشور عبارت است از: «استقرار نظام جامع آموزش عمومی، رزمایش و تمرین آحاد مردم با بهره‌گیری از خلاقیت‌های بسیج در جهت کسب آمادگی آرمانی» (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶: ص ۳۵).

بر این اساس می‌توان تبدیل‌شدن هر ایرانی به یک کارگزار پدافند غیرعامل و دارای آمادگی لازم در عرصه پدافند غیرعامل در افق سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت را از طریق تدبیر زیر دنبال کرد:

«تدوین و اجرای برنامه ملی "ایرانی هوشیار" برای توسعه فرهنگ هوشیاری ملی در سطوح

مختلف پدافند غیرعامل در حدّ آحاد ایرانیان و تشکیل بسیج پدافندی توسط سازمان پدافند غیرعامل».

ح- ایجاد انگیزه برای رعایت قواعد دفاعی: چنان‌که مرکز پژوهش‌های مجلس در نقد خود به تدابیر الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت آورده است، در دهه‌های اخیر به نظریه انگیزه توجه جدی شده است؛ اما رویکرد قیاسی به کار گرفته شده در سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت، اهمیتی به این نظریه نداده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸: ص ۹)، بر این اساس، تدبیر زیر برای انگیزه بخشی جهت رعایت و اجرای تدابیر ارائه شده و جلوگیری از واژنش آن‌ها در سطوح نخبگانی و عمومی در افق ۱۴۴۴ ارائه می‌شود:

«تعیین مشوق‌ها و مجازات‌های قانونی برای رعایت اصول و مبانی پدافند غیرعامل».

ت- الزام عملی به رعایت تدابیر پدافند غیرعامل: افزون بر در نظرگیری نظام منافع موضوع پدافند غیرعامل - که تدبیر پیشین متولی آن است - و بنابر فرموده فرماندهی معظم کل قوا، همه نهاد‌های کشور ملزم به رعایت امور پدافندی هستند: «مسئولان بخش‌های مختلف کشور، چه بخش‌های نظامی و چه بخش‌های غیرنظامی، باید با پدافند غیرعامل همکاری کامل و لازم انجام دهند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۸/۶)؛ از سوی دیگر، یکی از ابعاد مهم پدافند غیرعامل آمایش سرزمینی است. این دو اصل، یعنی هماهنگی پدافندی و رعایت آمایش سرزمینی، در تدبیر زیر لحاظ شده است:

«منوط کردن هرگونه ساخت و ساز و توسعه به تعریف طرح توجیهی شفاف و قابل دسترس (مگر در موارد دارای طبقه بندی) پدافندی و متناسب بودن آن با آمایش سرزمینی».

۴. نتیجه‌گیری

سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت در کلیات و بخش‌های آن دارای ایرادهای اساسی است. با وجود اهمیت وجودی، موضوع دفاع و امنیت به نحو اعم، در این سند کم‌بهاست. نگاه به این موضوع از منظر پدافند غیرعامل به طور اخص، اساساً مغفول واقع شده است. توجه ناچیزی که به مقوله امنیت و دفاع شده، در حد کلیات تکراری است و نکته جدیدی که بتواند نقشه راه ۵۰ سال آینده جمهوری اسلامی ایران باشد را دربر ندارد. با وجود اینکه سند باید براساس علوم انسانی اسلامی و با استفاده از منابع بومی تدوین شده باشد، نگاه نویسندگان به موضوع امنیت و دفاع از مضامین تصریحی و ضمنی در مجموعه منابع اسلامی به موضوع مزبور غافل بوده است. در

این پژوهش پس از نگاه به کاستی‌ها، پیشنهادهایی براساس مبانی اسلامی (قرآن کریم، روایات، اندیشه امام و رهبری) برای اصلاح سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت در محور امنیت و دفاع و با رویکرد پدافند غیرعامل ارائه شد.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. اسکندری، حمید. ۱۳۹۰. آشنایی مقدماتی با پدافند غیرعامل. تهران: بوستان حمید.
۳. امام خمینی، سید روح‌الله. ۱۳۷۰. صحیفه نور. جلد ۱۹. تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
۴. پاکتچی، احمد. ۱۳۹۷. «گذار از مدارا به هم‌افزایی: پی‌جویی زمینه‌های همبستگی اجتماعی در قرآن کریم». پنجمین هم‌اندیشی جایگاه مطالعات قرآنی در اعتلای علوم انسانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (فایل صوتی).
۵. خامنه‌ای، سید علی. ۱۳۸۹. «ابلاغ سیاست‌های کلی نظام در امور پدافند غیرعامل». مشاهده شده در ۹۸/۵/۱۸. قابل دستیابی از طریق لینک: <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=16985>.
۶. _____ ۱۳۹۲. «بیانات در حرم رضوی». مشاهده شده در ۹۸/۵/۱۸. قابل دستیابی از طریق لینک: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=22233>.
۷. _____ ۱۳۹۷. «دیدار مسئولان سازمان پدافند غیرعامل با رهبر انقلاب». مشاهده شده در ۹۸/۵/۱۸. قابل دستیابی از طریق لینک: <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=40780>.
۸. الدلام، کاظم علی. ۲۰۰۹. «احکام العلاقات مع الکفار». رسالة الماجستير. فرع الفقه و الأصول. قم: کلیه الشهدید الصدر العلمیة، جامعة المصطفی العالمیة.
۹. رحمانی، محمد. ۱۳۸۲. «قاعده نفی سبیل از منظر فریقین». پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی. شماره ۶. صص ۲۸-۲.
۱۰. سازمان پدافند غیرعامل کشور. ۱۳۹۶. «سند راهبردی پدافند غیرعامل کشور ۱۳۹۶-۱۳۹۲». تهران: روابط عمومی و حوزه ریاست سازمان.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۷۴. تفسیر المیزان. (مترجم: محمد باقر موسوی همدانی)،

قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۱۲. علیزاده، عبدالرضا؛ کاویانی، محمدهادی. ۱۳۹۰. «حق امنیت فردی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران. شماره ۴. صص ۲۷۲-۲۵۷.

۱۳. فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۹۸. «Passive defense». مشاهده شده در تاریخ ۹۸/۱۱/۴ قابل دستیابی از طریق لینک: https://wiki.apll.ir/word/index.php/Passive_defense

۱۴. گرجی، ابوالقاسم؛ عمدی زنجانی، عباسعلی؛ موسوی، سید فضل الله. ۱۳۷۹. «ترجمه، تحقیق، نقد و بررسی مقاله "حق امنیت شخصی افراد از دیدگاه اسلام"». نامه علوم انسانی. شماره ۳. صص ۶۸-۳۳.

۱۵. مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. ۱۳۹۸ الف. «اهداف مرکز». مشاهده شده در تاریخ ۹۸/۱۱/۳ قابل دستیابی از طریق لینک: <http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-17-40>

۱۶. _____ ۱۳۹۸ ب. «اندیشکده دفاع و امنیت ملی». مشاهده شده در تاریخ ۹۸/۱۱/۴ قابل دستیابی از طریق لینک: <http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-17-40>

۱۷. _____ ۱۳۹۸ ج. «حکم تأسیس مرکز». مشاهده شده در تاریخ ۹۸/۱۱/۵ قابل دستیابی از طریق لینک: <http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-17-40>

۱۸. مرکز پژوهش‌های مجلس. ۱۳۹۸. «ارزیابی سند پایه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت». تهران: مجلس شورای اسلامی. قابل دستیابی از طریق لینک: https://rc.majlis.ir/fa/mrc_report/show/1146088

19. DoD. 2019. "DOD Dictionary of Military and Associated Terms". available at: <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/dictionary.pdf>

